

מגוון אמונות ודעות

אביגדור שנאן

מתייחס למסכת ברכות

החלום במדרש ומדרש החלום

העיסוק בחלומותיהם של בני האדם והניסיונות להבין את פשרם קדום הוא ועתיק. כבר אנשי מצרים ובבל הקדמונים ניסו, כידוע, להבין את פשרה של התופעה המוזרה שבה מצוי הגוף האנושי במצב של חוסר פעילות רצונית, בעוד רוחו ותודעתו מרחפים על פני עולמות קרובים ורחוקים, בחינת 'אדם ישן כאן ורואה חלום באספמיא' (בבלי נידה ל ע"ב). להתמודדות אנושית זו עם התופעה המופלאה שותפים גם מקורות עם ישראל – החל במקרא ובספרים החיצוניים, המשך בספרות המשנה והתלמוד וכלה בספרויות המרובות שצמחו מהן ובעקבותיהן, כגון ספרות המסתורין הקדומה או הפילוסופיה והשירה העברית של ימי הביניים.

מאמר קצר זה ייחד לכמה מן הדרכים שבהן נדון החלום בעולמה של ספרות חז"ל, רוצה לומר המשנה, התלמודים והמדרשים הרבים לגוניהם. זה עולם רב פנים והיקף המתפרש על מרחבים גיאוגרפיים (ארץ-ישראל, בבל ושכנותיהן) ועל תקופות היסטוריות לא קצרות (כשש מאות השנים הראשונות לספירה המקובלת). בעיצובו נטלו חלק מאות אלפי חכמים, ומדרך הטבע אי-אפשר לצפות שעולם כזה יציג בעניין כלשהו תמונה אחידה ומוצקה, קל וחומר כשעוסקים אנו בתופעה מופלאה ומעומעמת המשתנה מאדם לאדם ומפעם לפעם.

נבקש אפוא לשאול מה אמרו קצת מן החכמים על תופעת החלום בכלל ועל חלומות מסוימים בפרט, בין כאלה שמצאו במקורותיהם הכתובים, בתנ"ך,

בין כאלה שחוו בעצמם או שחוו בני דורותיהם. כשנבחן את דבריהם נגלה כי הרבה מהם רואים את החלום כמעין טקסט אודיאו-ויזואלי אשר יש לפרשו ולבארו באותן דרכים שבהם הם מפרשים גם את המקרא, שאף הוא לדידם טקסט שמקורו בעולמות על-אנושיים. קראתי למאמר זה בשם 'החלום במדרש ומדרש החלום', כדי למקד אותו בשני עניינים הקשורים זה בזה: דיונה של ספרות חז"ל, ובעיקר ספרות המדרש, בחלומות ('החלום במדרש') והטכניקה שבה נדונו ובוארו החלומות ('מדרש החלום').

א

מבט כללי וראשוני מגלה כי בספרות חז"ל נמצא מאמרים שונים ואף מנוגדים באשר למהותו של החלום ובאשר למקורו. לעיתים יבוא חכם לטעון כי ה'חלום (הוא) אחד משישים לנבואה', רוצה לומר מעין זכר ושריד של התגלות אלוהית, בתקופה שכבר פסקה בה נבואה מישראל (בבלי ברכות נז ע"ב). לפי מאמר זה בא החלום אל האדם מבחוץ, מעולם אחר ועליון, ועל כן יש בכוחו לגלות נסתרות ולבשר עתידות. עם זאת אין הדברים חד-משמעיים. הנביא ירמיהו אומר 'הנביא אשר אתו חלום יספר חלום ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת מה לתבן את הבר' (כג כח) ועל כך נאמר בתלמוד הבבלי:

וכי מה עניין בר ותבן אצל חלום? אלא אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בר יוחאי: כשם שאי-אפשר לבר בלא תבן, כך אי-אפשר לחלום בלא דברים בטלים (בבלי, שם נה ע"ב).

הבר, החיטים המשובחות, אי אפשר שתגענה אל בני האדם בלא שיתלוו אליהן מדרך הטבע גם התבן, המוץ או הקש. הוא הדין בחלום: בצד דברים של טעם

ועניין יש בו גם דברי הבל ובטלה. אך בניגוד לחיטה, שקל להבחין בה בין הגרעין המועיל לבין התבן חסר הערך, הרי שבחלום באים היסודות השונים מעורבבים זה בזה בדרך המונעת את הפרדתם, ורק התגשמות החלום תסביר מה בחלום הוא דבר בטל ומה היה בעל משמעות. כי 'חלום, אף על פי שמקצתו מתקיים כולו אינו מתקיים' (שם נה ע"א). בין כך ובין כך, לפי תפיסה זו יש בחלום גם ניצוץ של קריאה אלוהית והתקשרות בין אדם וכוחות עליונים. לעומת זאת יסברו אחרים כי אין בחלום כל ניצוץ אלוהי, שהרי 'אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו' (שם נה ע"ב), וכמעשים שסופרו –

אמר לו קיסר לר' יהושע בן חנניא: אמרתם חכמים גדולים אתם, אמור לי: מה אראה בחלומי? אמר לו: תהא רואה, שיבואו פרסיים ויעבידוך ויבזזוך וירעו בך (כלומר: באמצעותך) שקצים במקל של זהב. הרהר [בכך] כל היום ובלילה ראה. אמר לו שבור-מלכא לשמואל: אמרתם חכמים גדולים אתם אמור לי: מה אראה בחלומי? אמר לו: תראה שבאו רומיים והוליכוך בשבייה והעמידוך לטחון גרעיני תמרים ברחיים של זהב. כל היום ובלילה ראה (שם נו ע"א). [הרהר] בכך

הרקע ההיסטורי לסיפורים קצרים וזהים אלה היא תקופה של מתיחות ומלחמות בין פרס ורומי. קיסר רומי מכאן ומלך פרס מכאן פונים בתקופות שונות אל חכמי היהודים (הראשון תנא ארצי ישראלי, והשני מן הדור הראשון לאמוראי בבל) מתוך הנחה כי החכם יכול אף לחזות את חלומותיו של האחר. שני החכמים יודעים כי בני שיחם חוששים במודע ובתת-מודע מן האימפריה היריבה והריהם מכניסים מורא בלב שומעיהם על ידי תיאור חלום מפחיד ואף משונה. טחינת גרעיני תמרים ברחיים של זהב או רעיית שרצים ושקצים במקל של זהב הם דברים בלתי מסתברים ומוזרים, המושכים את לב השומע ומביאים אותו לחזור ולהרהר בהם עוד ועוד. כך, אומרים מבחרי הסיפורים, עיצבו למעשה החכמים את חלומותיהם של השליטים, ואין החלום במקרה זה אלא ביטוי למצוקות

האדם, לחוויותיו ולחששותיו. (בהקשר של דיון בשאלת יחסם של חכמים אל החלום נזכר לא פעם המאמר המדרשי ש'דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין', אשר ממנו עולה, לפחות לכאורה, יחס של ביטול כלפי החלומות. נראה בעיניי שלא זו כוונת הדברים ועוד נושב אליהם להלן).

משפט המפתח בדרך שבה מבינים הרבה מן החכמים את התופעה הקרויה חלום הוא מאמרו של רב חסדא: 'חלמא דלא מפשר – כאגרתא דלא מקריא', כלומר: חלום שלא פתרו אותו כמוהו כאיגרת שטרם קראו אותה. מאמר זה מקשר מפורשות בין מראה ההתגלות שבחלום לבין טקס כתוב שנשלח לשם תכלית כלשהי ('איגרת') המצפה למי שיקרא בו. לדברים הכתובים באיגרת אין לפי הבנה זו כל משמעות, אין הם אלא סימנים שמותיר הדיו על הפפירוס או על הקלף, ועד שלא יקראו אותם ויבינו אותם או יפרשו אותם לא יזכו לקיום של ממש. בתהליך הקריאה נודע תפקיד מרכזי לקורא דווקא, שהוא הוא המקנה לטקסט הכתוב את מימושו ככלי המבקש לתת ביטוי לכוונותיו ולרעיונותיו של הכותב. קריאת הכתוב והבנתו או פתרון החלום הם הקובעים, בסופו של דבר, את משמעות הטקסט או החלום, ולא דווקא כוונתו של המחבר, בין שהצליח לתת לה ביטוי בדבריו בין אם לאו. יכול אדם לכתוב מחזה שכולו פרודיה או מכתב ספוג בסרקזם, אך כוונתו להשיג את האפקט הפרודי או הסרקסטי תתממש רק אם יבין כך הקורא את הדברים. הוא הדין גם בהיפוכם של דברים, כאשר קורא יפרש כאירוניה משפט שנאמר בתום לב ובלא כל כוונה אירונית. הקורא הוא אפוא המממש את הטקסט – הכתוב או המוצג בפניו – והוא שמחליט בסופו של דבר כיצד להבינו, ובכך מקנה לו קיום.

כך הוא גם החלום, אשר רק פתרונו קובע את משמעותו, כעולה מסויר שיובא להלן, שנקודת המוצא שלו היא בדברי שר המשקים אל פרעה. הוא מספר לו על החלומות שחלם עם שר הטבחים בבית הסוהר ועל התגשמות הפתרונות לחלום שהציע בפניהם יוסף.

'ונספר לו ויפתור לנו [...] ויהי כאשר פתר לנו כן היה' (בראשית מאי ב-יג). כן הוה עובדא בההיא אנתתא דאתת לגבי ר' אלעזר אמרת לה: חמית בחלמא –

שריתא דביתי תבירא? אמר לה: את ילדת בר דכר והוא חיי, אזלת והוה לה כן. אתת זמן אחרן למשאלינה, אשכח תלמידוי יתבין תמן ורבהון לא הוה גביהון, ואמרת להון: ואן הוא רבכון? אמרו לה: אימר לן מה דאת בעית ואן אמרין לך, אמרה להון: חמית בחלמי – שריתא דביתי תבירא? אמרו לה: ההיא אתתא קברה בעלה, כיון דנפקת מן גביהון שריא מיללא. שמע קלה ר' אלעזר – אמר להון: מה אמרתון להדא אתתא? [...] אמרו לה: כדין וכדין. אמר להון: אובדתון גברא, לא כן כתיב: "ויהי כאשר פתר לנו כן היה!?" ולא כן אמר ר' יוחנן: הכל הולך אחר הפתרון? (בראשית רבה פט ח [נוסח הדפוס, ובכתבי היד נמצא נוסחים אחרים, מעניינים לא פחות]).

ובתרגום חופשי לעברית בתוספת דברי ביאור:

מעשה באשה אחת שבאה אצל ר' אלעזר ואמרה לו: 'ראיתי בחלום שקורת ביתי שבורה. מה פירוש הדבר?' אמר לה: 'יוולד לך בן זכר שיזכה להישאר בחיים'. הלכה ממנו וכן אירע לה. בפעם אחרת באה לשאול את ר' אלעזר על חלומה ומצאה את תלמידיו יושבים שם ורבים לא היה עימהם. אמרה להם: 'היכן רבכם?' אמרו לה: 'אמרי לנו מה את רוצה ואנחנו נודיעך דבר'. אמרה להם: 'ראיתי בחלומי שקורת ביתי שבורה. מה פירוש הדבר?' אמרו לה: 'בעלך ימות בחיך'. כיוון שיצאה מהם התחילה מייבבת. שמע ר' אלעזר את קולה, אמר לתלמידיו: 'מה אמרתם לאותה אשה?' אמרו לו: 'כך וכך היו הדברים'. אמר להם: 'אתם גרמתם לאובדנו של הבעל, ולא כך כתוב "ויהי כאשר פתר לנו כך היה"?' והאם לא אמר ר' יוחנן כי "והכל הולך אחר פתרון החלום"?

סיפור זה מדבר בעד עצמו. האשה האומללה באה פעמיים אל בית מדרשו של ר' אלעזר ואותו חלום בדיוק בפיה: הוא פירש את הדברים לטובה, אולי משום משראה את הבית כסמל לאשה (או לרחם האשה) ואת שבירת הבית כמרז

לתהליך הלידה, ואילו תלמידיו ראו בקורת הבית סמל לראש המשפחה, מרכז הבית, ואת שבירתו הבינו כרומזת למותו הקרוב. כשנודע הדבר לר' אלעזר הוא נזף בתלמידיו בחריפות וטוען כי כעת, משימות הבעל, יהיו הם אחראים לכך, מכיוון שהם קראו את החלום/האיגרת בדרך זו ולא אחרת, ובכך מימשו את הטקסט לכיוון השלילי שלו. לפי זה מתבארים דברי שר המשקים לפרעה כהודאה כי 'כאשר פתר' יוסף 'כן היה', ולו פתר בדרך אחרת, היו מתגלגלים הדברים באופן אחר. (ואין צריך לומר שאין זה פשט הפסוק, אלא מדרשו.) מסתבר כי בתהליך המורכב של מחבר/איגרת/קורא (כלומר: שולח החלום – החלום – מפרש החלום) נודע לקורא או למפרש תהליך מכריע.

בעקבות סיפור זה מובא במדרש מאמרו של ר' אבהו: 'סברי חלומות לא מעלין ולא מורידין', מאמר המופיע פעמים נוספות בספרות חז"ל. נראה לי כי המפרש מאמר זה כזלזול בערכם של החלומות וכביטולם איננו נוהג כהלכה. לדעתי, אומר כאן ר' אבהו כי לא החלום עיקר אלא פתרונו, ודברי חלומות (קודם שנפתרו!) אין בכוחם לשנות דבר. גם הוא מודה שיש בחלום ממש, אלא שהתממשות או מימוש אלה תלויים בפתרון, כעולה מסיפור ר' אלעזר ותלמידיו. בכלל דומה כי חכמינו, שחיו במקום ובזמן מוגדרים מאוד, האמינו כבני סביבותיהם כי רבות הן דרכי ההתקשרות עם העולמות העליונים, ועל כן יש בדבריהם, דרך משל, גם אמונה בכוחה של האצטגנינות לראות במעומעם דברים נעלמים ונסתרים וכן אמונה בכוחות כישוף, אמונות שאנו נוהגים לכנותן תפלות ועוד כיוצא בזה.

מאמר זה של ר' אבהו עומד גם בראש סיפור אחר במדרש בראשית רבה, אשר מספרו עשוי להיות ר' אבהו עצמו:

חד בר נש אזל לגבי ר' יוסי בר חלפתא אמר לה: חמית בחלמי אמרין לי: זיל סב פעליא דאבוך מן קפודקיא. אמר לה: ואזל אבוך לקפודקיא מן יומה? אמר לה: לא. אמר לה: זיל מני עשרין שרין בכרסא דביתך, ואת משכח לה. אמר לה: לית בהון עשרין. אמר לה: ואי לית בהון עשרין, מני

מן ראשהון לסופהון ומסופהון לראשהון, ואם דאת משכח עשרין את
משכח לה. אזל מנא ואשכח כן. ומנין יליף לה ר' יוסי בר חלפתא? מן
קפודקיא (בראשית רבה סח, יב [נוסח הדפוס]).

ובתרגום חופשי לעברית ובתוספת דברי ביאור:

אדם אחד הלך אל ר' יוסי בן חלפתא ואמר לו: 'ראיתי בחלומי שאומרים
לי "לך וקח את שכרו של אביך מקפודקיא". אמר לו: 'האם הלך אביך
מעולם לקפודקיא?' אמר לו: 'לא'. אמר לו: 'לך וספור עשרים קורות
בכיפת ביתך, ומעל לקורה העשרים תמצא את הסף'. אמר לו: 'אין בביתי
עשרים קורות, אלא פחות'. אמר לו: 'ואם אין בביתך עשרים קורות, ספור
מן הראשונה לאחרונה, ואחר כך המשך לספור מן האחרונה לכיוון
הראשונה, וכשתגיע לקורה העשרים תמצא את הכסף'. הלך וספר את
הקורות ומצא שכן הדבר. וממה למד זאת ר' יוסי בן חלפתא? מן המילה
'קפודקיא', שאותה פירש כאילו היא שתי מילים יווניות, 'קפא' (= 20)
'דוקוס' (= קורות).

דברי החלום לפי זה, אין בהם שום משמעות כשלעצמם, אין הם לא מעלים ולא
מורידים, אלא רק משעה שהם מתפרשים בדרך זו או אחרת. ר' יוסי בחר לפרש
את עניין שם המקום 'קפודקיא' כמשחק על שתי מילים יווניות, ואלמלא פירש כך
את הדברים, היה הכסף נשאר במקום שבו נסתר, ומי יודע אם היה מתגלה.
כמעט הייתי אומר כי עליית האדם אל התקרה וירידתו ממנה כשהכסף בידו לא
נבעו מן החלום אלא מביאורו בדרך המיוחדת הזו.

אם כן הוא, אם ניתן לקרוא את האיגרת/החלום בדרכים שונות, ובכך
לממשה באופנים שונים, הרי שנפתח כעת הפתח לאדם שקרא או שעמד

לקרוא את הדברים בדרך אחת, לחזור בו ולקרוא אותם בדרך אחרת, שתהיה טובה לו מקודמתה. וכך נדון הדבר בתלמוד הבבלי (ברכות נה ע"ב):

אמימר ומר זוטרא ורב אשי יתבי בהדי הדדי, אמרי: כל חד וחד מינן לימא מלתא דלא שמיע ליה לחבריה. פתח חד מינייהו ואמר: האי מאן דחזא חלמא ולא ידע מאי חזא, ליקום קמי כהני בעידנא דפרסי ידיהו. ולימא הכי (= היו יושבים זה עם זה. אמרו: כל אחד ואחד מאיתנו יאמר דבר שלא שמעו חבריו. פתח אחד מהם ואמר: מי שראה חלום ואינו יודע מה ראה, יעמוד לפני הכהנים בשעה שהם פורסים את ידיהם [ומברכים את הציבור] ויאמר כך): 'ריבוננו של עולם, אני שלך וחלומותי שלך, חלום חלמתי ואיני יודע מה הוא, בין שחלמתי אני לעצמי ובין שחלמו לי חבריי ובין שחלמתי על אחרים, אם טובים הם – חזקם ואמצם כחלומותיו של יוסף, ואם צריכים (החלומות) רפואה (כלומר: תיקון) – רפאם כמי מרה על ידי משה רבינו, וכמרים מצרעתה, וכחזקיה מחליו, וכמי יריחו על ידי אלישע, וכשם שהפכת קללת בלעם הרשע לברכה – כן הפוך כל חלומותי עלי לטובה', ומסיים בהדי כהני, דעני צבורא אמן (= ומסיים עם הכהנים כשעונה הציבור 'אמן').

שיטה זו של הפיכת החלום הסתום או המאיים לדבר טוב מכונה 'הטבת חלום' והיא אף נידונה כהלכה של ממש בשולחן ערוך (אורח חיים רכ א). החולם חושש שהחלום מבשר רע, אך בדרך זו של תפילה הוא מהפך אותו ומאפשר לקרוא את 'האיגרת' הזו בדרך אחרת, המבטיחה רק טוב.

לטקסט המקראי יש לפי חז"ל 'שבעה פנים', וניתן להפוך בו ולהפוך בו ולגלות בו בלפעם דבר חדש ואחר. תכונה זו של המקרא הוקנתה לו מעצם היותו דבר האל, ואת דבר האל אין לקרוא כפי שקוראים דבריו של בשר ודם. את דבריו ניתן לקרוא לא רק בצורות שונות אלא גם באופנים מנוגדים לגמרי, ועדיין יהיו הם בחינת 'אלה ואלה דברי אלהי חיים'. מכיוון שגם החלום מגיע

מעולם אחר, אל-אנושי, מן הראוי להתייחס אליו ולעסוק בו בדרכים הדומות לקריאת ה'איגרת' האלוהית אל בני האדם, קרי ספר הספרים. בשל כך נמצא גם חפיפה בין דרכים של פתרון חלומות לבין שיטות מהקובלות על חכמינו בקריאת טקסטים, כגון טרניקת הנוטריקון. על פי שיטה זו ניתן לחלק מילה לשתי מילים ולהקנות לה בדרך זו משמעות חדשה, כגון הדרשה הידועה על הפסוק 'ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך', פסוק שנדרש כ'ויעבדו [...] בפה רך' (כלומר בלשון רכה ובפיתוי). בסיפור על ר' יוסי בן חלפתא ראינו נוטריקון אחר (קפדוקיא = קפא + דוקוס). גם הגימטריא (ייחוס ערך מספרי לאותיות) ידועה מן העולם הקדום כטכניקה של פירוש חלומות מכאן וביאור טקסטים (כפי שהוא מצוי הרבה במדרש) מכאן. ש' ליברמן (בספרו יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמודים 20 ואילך) מביא דוגמאות רבות לזהות שבין דרכי פתרון חלומות לכמה מן השיטות הנהוגות בספרות חז"ל לשם קריאת הטקסט המקראי.

זאת ועוד: כשם שיש לך תלמידי חכמים שתורתם אומנותם ושכלי עבודתם הן טכניקות הפרשנות למקרא, כך יש לך בעולמם של חכמים (וגם לאחר זמנם) פותרי חלומות מקצועיים, המתפרנסים ממלאכתם זו. אחד מן המפורסמים שבהם היה בר הדיא, אשר מסורת אגדית ארוכה עוסקת בו, בכישוריו ובגורלו, בפירוט רב:

בר הדיא מפשר חלמי הוה, מאן דיהיב ליה אגרא – מפשר ליה למעליותא, ומאן דלא יהיב ליה אגרא – מפשר ליה לגריעותא (= בר הדיא פותר חלומות היה. מי שנתן לו תשלום – פותר לו את חלומו לטובה, ומי שלא נתן לו תשלום – פותר לו לרעה). אביי ורבא חזו חלמא, אביי יהיב ליה זוזא ורבא לא יהיב ליה (= אביי ורבא ראו חלום, אביי נתן לבר הדיא זוז ורבא לא נתן לו).

והנה לנו אדם שגם חכמים גדולים כאב"י ורבא נזקקו לשירותיו. אדם זה מנצל את הדו-משמעות הפוטנציאלית שבכל מבע אנושי, בכל טקסט/חלום, ואת הצורך לפתור אותו כדי לתת לו ממש, כדי להפיק מכך תועלת כלכלית. והנה מתברר כי אב"י ורבא חלמו חלום זהה, ושניהם באו אל אותו בר הדיא לשמיעת הפתרון:

אמרי ליה: אקרינן בחלמין (= אמרו לו לבר הדיא: שמענו בחלומנו את פסוק) 'שורך טבוח לעיניך ולא תאכל ממנו' (דברים כח לא). לרבא אמר ליה: פסיד עסקך ולא אהני לך למיכל מעוצבא דלבר (= לרבא אמר: עסקיך יפסידו ולא תוכל לאכול בשל עצבון לבר), לאב"י אמר ליה: מרווח עסקך, ולא אהני לך למיכל מחדוא דלבר (= לאב"י אמר: עסקיך ישגו ולא תוכל לאכול מרוב שמחת לבר).

ויש לשים לב שכאן מתמזגת תופעת החלום הדורש פתרון בפסוק מן התורה הדורש הסבר. ההקשר בספר דברים מטה, כמובן, את הפסוק לכיוון השלילי, שהרי מדובר שם בדברי תוכחה שעניינם בעונשים שיבואו על העם אם ילך בדרך הרע. אך הפסוק כשלעצמו, בלא הקשרו, מדבר על אדם שאיננו יכול לאכול אף שהמזון הטעים מונח לנגד עיניו, וכאן באמת ניתן לפרש בכיוונים שונים: חוסר תיאבון בשל צרות או חוסר תיאבון בשל התרגשות ושמחה גדולה.

וממשיך התלמוד ומספר על מקרים נוספים שבהם נפתר אותו חלום לשני כיוונים מנוגדים. הכל בהתאם לתשלום שקיבל הפותר. ולאחר מכן:

לסוף אזל רבא לחודיה לגביה, אמר ליה: חזאי דשא ברייתא דנפל, אמר ליה: אשתך שכבא. אמר ליה: חזאי ככי ושני דנתור. אמר ליה: בנך

ובנתך שכבו. אמר ליה: חזאי תרתי יוני דפרחן, אמר ליה: תרי נשי
מגרשת (= לבסוף הלך רבא לבדו אצל בר הדיא. אמר לו: ראיתי דלת
חיצונית נולת. אמר לו: אשתך תמות. אמר לו: ראיתי ששיניי נשרו. אמר
לו: בניך ובנותיך ימותו. אמר לו: ראיתי שתי יונים מתעופפות. אמר לו:
שתי נשים אתה מגרש).

וזה גורלו של מי שמסרב לשלם לפותר החידות את התשלום המגיע לו (לפחות
לפי דעתו): כל חלומותיו נפתרים לו לרעה. ומן ההקשר וההמשך אף ברור כי
לדעת המספר הכל אכן התגשם כפי שקבע בר הדיא, ורבא שָׁכַל לפחות את
אשתו. אך, כמובן, אין כל הכרח לפרש נפילת דלת ונשירת שיניים או פריחת
יונים בדרך זו דווקא.

והראיה: בהמשך הדברים בתלמוד עצמו מסופר על בר קפרא שבא אל
רבי וסיפר לו על חלומותיו. כשגילה כי 'ראיתי חוטמי שנשר', מבשר לו רבי כי
'חרון אף נסתלק ממך' (כלומר: לא יהיה מי שיכעס עליך), ואת 'ראיתי שתי ידי
שנחתכו [...] שתי כגלי שנקטעו' הוא פותר לו לטובה: 'לא תצטרך למעשה ידיך
... על סוס אתה רוכב'. דרכי הפתרון מעולם לא ננעלו והכל תלוי בפותר.

לאחר זמן קצה נפשו של רבא בפתרונות שכאלה. הוא מסכים לשלם לבר
הדיא את התשלום שזה מבקש, וחוזר ומספר לו על חלומותיו:

אמר ליה: חזאי אשיתא דנפל. אמר ליה: נכסים בלא מצרים קנית.
אמר ליה: חזאי אפדנא דאביי דנפל וכסיין אבקה, אמר ליה: אביי שכיב
ומתיבתיה אתיא לגבר. אמר ליה: חזאי אפדנא דידי דנפיל, ואתו כולי
עלמא שקיל לבינתא לבינתא, אמר ליה: שמעתתך מבדרן בעלמא (=)
אמר לו: ראיתי חומה שנפלה. אמר לו: תקנה נכסים בלא כל גבול. אמר
לו: ראיתי שביתו של אביי נפל והתכסה אבק. אמר לו: אביי ימות ואנשי

בית המדרש שלו יבואו אליך. אמר לו: ראיתי שביתי שלי נפל ובאו כולם ולקחו מן ההריסות לבנה אחר לבנה. אמר לו: תורתך תפוך בעולם כולו).

וראה זה פלא: התשלום שקיבל בר הדיא שינה לפתע את נימת דבריו, והוא מבשר לרבא על הישגים כלכליים עתידיים ועל הצלחה אדירה בהפצת תורה. ואכן, התרסקות בית יכולה להיות הן סימן לכישלון ולהרס והן מטפורה להפצת תורה ברבים: הכל הולך אחר הפותר.

וממשיך התלמוד ומספר כי לימים עמדו בר הדיא ורבא להפליג יחדיו בסירה אחת. משמגלה זאת בר הדיא הוא מעדיף מטעם כלשהו שלא להצטרף להפלגה, ובעודו יורד מן הספינה 'נפל סיפרא מיניה אשכחיה רבא וחזא דהוה כתיב ביה (= נפל ספר ממנו, מצאו רבא וראה שהיה כתוב בו) "כל החלומות הולכין אחר הפה". גילוי זה מכעיס את רבא עד מאוד, שכן התברר לו לפתע כי אפילו בר הדיא ידע היטב שאין לחלום כל משמעות בלא פתרונו, וכי פיו של הפותר הוא שמקנה לחלום את הכיוון הנכון שבו ילך ויתממש. סופו של רבא שהוא מקלל את בר הדיא וזה מוצא את מותו במוות אכזרי מידי המלכות הזרה, אך סיומו של הסיפור כבר חורב בעליל מענייננו.

דומה שסיפור בר הדיא מביא לניסוח בהיר ביותר את התפישה שדיברנו בה לעיל. החלום הוא טקסט, ציורים ושרטוטים גרפיים מקוטעים ומעורפלים אשר רק הקריאה בו מקנה לו ממשות. תהליך הקריאה הוא עניין הנתון במידה רבה להחלטותיו של הקורא (אם יקרא מן הסוף להתחלה או אם ידלג על כל תיבה שנייה, אם יקרא טקסט הכתוב לטינית כאילו אנגלית הוא, וכיוצא בזה), ומכאן כי גם בתהליך פתרון החלומות יש לפותר/לקורא מעמד מרכזי. לא כוונת הכותב היא הקובעת אלא הדרך שבה מתקבל הטקסט/החלום על ידי קוראו/פותרו. ומכיוון שבתהליך הקריאה נודע תפקיד חשוב למילים ולצלילן, יש גם בפתרון חלומות מקום חשוב למשחקי מילים ולאליטרציות, כגון במה שמסופר שם בתלמוד בהמשך על חלום אחר, מעורר אימה וחששות, שחלם בר קפרא: 'חזאי דאמרי לי באדר מיתת וניסן לא חזית' (= ראיתי בחלומי שאמרו לי

כי באדר תמות ואת ניסן לא תראה), דבר שניתן לפרשו בנקל כנבואת פורענות על מוות קרוב. פתרונו של רבי מסתמך על משחק מילים מתוחכם: 'אמר ליה באדרותא מיתת ולא אתית לידי ניסיון' (= אמר לו בהדר תמות ולא תצטרך לעמוד בפני ניסיון). שם החודש 'אדר' מתפרש כאן מלשון הדר וחשיבות, ושם החודש 'ניסן' מלשון עמידה בניסיון קשה אשר ניתן להיכשל בו.

והנה נגלה להפתעתנו, כי בצד הקביעה כי 'הכל הולך אחר הפתרון' וכי 'כל החלומות הולכין אחר הפה', נמצא גם שיטה הפוכה הקובעת כי לכל חלום וחלום יש רק פתרון אפשרי אחד, אוטומטי, קבוע מראש ובלתי ניתן לשינוי. במסכת ברכות בא מעין קטלוג של חלומות ופתרונותיהם, מעין ספר לימוד ל'פותרים מתחילים', והרי חלק ממנו, כשהוא מעובד קלות על ידי סידור חדש של פרטיו בסדר האלף-בית, אך מבלי לגעת בתכניו:

גמל –

הרואה גמל בחלום – מיתה נקנסה לו מן השמים והצילוהו ממנה. אמר רבי חמא ברבי חנינא: מאי קראה – 'אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה'. רבי נחמן בר יצחק אמר מהכא – 'גם ה' העביר חטאתך לא תמות'.

חמור –

הרואה חמור בחלום – יצפה לישועה, שנאמר 'הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור'.

חתול –

הרואה חתול בחלום, באתרא דקרו ליה (= במקום שקוראים לו) שונרא – נעשית לו שירה נאה. שינרא – נעשה לו שינוי רע.

ישמעאל –

הרואה ישמעאל בחלום, תפלתו נשמעת, ודוקא ישמעאל בן אברהם,
אבל טייעא בעלמא (= ערבי סתם) – לא.

– סוס

הרואה סוס לבן בחלום, בין בנחת בין ברדוף (= בין שהסוס הולך לאיטו
ובין שהוא דוהר) – יפה לו: סוס אדום – בנחת יפה, ברדוף קשה.

– פיל

הרואה פיל בחלום – פלאות נעשו לו, פילים – פלאי פלאות נעשו לו.

– ענבים

הרואה ענבים בחלום, לבנות בין בזמנו (= בעונת הששנה שבה הענבים
מצויות) בין שלא בזמן – יפות; שחורות, בזמן – יפות, שלא בזמן –
רעות (ברכות נו"ע"ב).

והרי לך לקסיקון של חלומות ופתרונותיהם, ולא הבאנו כאן אלא חלק קטן ממה
שנמצא שם בתלמוד. דומה שהרשימה מדברת בעד עצמה, אך מן הראוי
להסביר כמה מפרטיה. הפתרון הקשור בגמל מתבסס על שני פסוקים מקראיים
שמופיעה בהם התיבה 'גם' תוך יצירת קשר צלילי בין 'גם' לבין 'גמל'. ומכיוון
שבשני הפסוקים מדובר בהצלה ובישועה אלוהית (דברי אלהים ליעקב או
לדוד), די בכך כדי להבין את הופעת הגמל כסימן טוב. ובאשר לעניין החתול,
הכל תלוי בדיאלקט הארמי הנוהג במקומו של החולם. אם הוא מכנה את
החתול 'שונרא', המדובר בשינוי רע דווקא, בהתהפכות המזל. מתברר
שלמשחקי מילים ולפסוקי מקרא נודע תפקיד חשוב בפענוח הטקסט החלומי,
כמו בפענוח כל טקסט. מסתבר אפוא כי בעולם של חכמים היה מי שסבר כי
החלום עיקר והפתרון טפל לו, והוא קבוע מראש ובלתי ניתן לשינוי.

חכמינו עסקו לא רק בחלומותיהם שלהם ובחלומות בני דורם אלא גם בסיפורי המקרא שעניינם חלום, ובראש ובראשונה סיפור חלומותיהם של יוסף ופרעה.

הוא הדין בחלום שחלם יעקב בבית אל:

תני בר קפרא: אין חלום שאין לו פתרון.

'והנה סולם' – זה הכבש

'מוצב ארצה' – זה המזבח: 'מזבח אדמה תעשה לי' (שמות כ כא)

'וראשו מגיע השמימה' – אלו הקרבנות, שריחן עולה לשמים

'והנה מלאכי אלהים' – אלו כוהנים גדולים

'עולים ויורדים בו' – שהם עולים ויורדים בכבש

'והנה ה' ניצב עליו' – [שנאמר] 'ראיתי את ה' ניצב על המזבח' (עמוס ט א).

(בראשית רבה סח יב)

לו פנה יעקב אבינו אל בר קפרא בבקשה שיפתור לו את חלומו, היה מסביר לו כי בחלומו נתבשר כי המקום שבו הוא לן, בית אל, עתיד להיות מקום המקדש והמזבח, וכי כל פרטי חלומו יוצאים על עבודת האלוהים שבמקדש. לפי זה בחלום מגלה עתידות עסקינן. הקישור בין פרטי החלום לפתרונם נעשה כאן לא פעם באמצעות פסוקי מקרא: 'מוצב ארצה' מתקשר אל 'מזבח אדמה' (אדמה וארץ היינו-הך הם), ואילו הזיהוי בין הכוהנים למלאכי האלהים מתבסס, מן הסתם, על האמור במלאכי ב ז על הכהן, 'כי מלאך ה' צבאות הוא'. הוא אשר אמרנו, כשם שאתה מפרש טקסט (מקראי או אחר) כן אתה מפרש דברי חלום.

וממשיכים חכמים ומציעים פתרון אחר לחלומו של יעקב, והפעם מתבאר החלום כמדבר במתן תורה דווקא, והל בעזרת פסוקים שונים ורמזי לשון ומשחקי מילים מפתיעים:

רבנן פתרין לה (= את החלום) בסיני

'והנה סולם' – זה סיני, אותיות דדין הוא אותיות דדין (= 'סיני' ו'סלם'
[בכתיב חסר כבתורה!] ערכם בגימטריא זהה: 130)

'מוצב ארצה' – (שנאמר) 'ויתיצבו בתחתית ההר' (שמות יט יז)

'וראשו מגיע השמימה' – 'וההר בוער באש עד לב השמים' (דברים ד יא
.[...]).

'והנה מלאכי אלהים' – זה משה ואהרון, ולמדנו לנביאים שנקראו
מלאכים, דכתיב 'ויאמר חגי מלאך ה' במלאכות ה' לעם' (חגי א יג)

'עולים' – 'ומשה עלה' (שמות יט ג)

'ויורדים' – 'וירד משה מן ההר' (שם יד)

'והנה ה' ניצב עליו' – 'וירד ה' על הר סיני' (שם כ).

התגלות האלהים ליעקב קיפלה בתוכה, לפי מדרש זה, רמז הן למקדש הן
למתן תורה, וכך נתאחדו יחד הר סיני והר המקדש (= בית אל), מתן תורה של
העבר ועבודת האלהים של ההווה, משה ואהרון של התורה והכהנים הגדולים
של כל דור ודור. החלום מרובה-פתרונות, כראוי להתגלות אלוהית.

גם את פסוקי המקרא נהנו חכמים לפרש ולדרוש בדרכים רבים ושונות,
וכבר חזרנו ואמרנו כי דינם של חלומות כדינם של פסוקי מקרא. שינהם הם
טקסטים שביסודם התגלות אלוהית הדורשת מן האדם ניסיונות רבים ומקבילים
לעמוד על סוד מורכבותם.

ובמקום שהמקרא אינו מספר על חלום, נוהגים חכמים לא פעם להוסיף לסיפור המקראי חלום שחלמה דמות זו או אחרת, ובכך להעשיר את הסיפור מכאן ולהקנו לו ממד עומק נוסף מכאן. כדוגמה נביא את החלום שחלם פרעה – אליבא התרגום הארמי לתורה המיוחד ליונתן (לשמות א טו), ובתרגום לעברית:

פרעה חלם וראה בחלומו והנה כל ארץ מצרים נמצאת בכף מאזניים אחת וטלה בן כבשה בכף מאזניים אחת. והכריעה כף המאזניים אשר הטלה בתוכה. מיד שלח וקראת לכל חרטומי מצרים והגיד להם את חלומו. מיד פתחו את פיהם יניס וימבריס ראשי החרטומים ואמרו לפרעה: בן אחד עתיד להיוולד בכנסת ישראל אשר על ידו עתידה להיחרב כל ארץ מצרים. על כן התייעץ פרעה מלך מצרים ואמר למיילדות היהודיות אשר שם האחת שפרה ושם השנית פועה [...]

אם תוהה הקורא בורה מדוע ירצה פרעה להשמיד ולחסל את עבדיו שלו ומדוע ירצה להתנכל לבניהם דווקא ולא לבנותיהם (ואחרי הכל, השמדת הבנות היא דרך יעילה יותר לחיסול עם), יבוא בעל התרגום ויסביר כי חלום סמלי הוא שהבהיר לפרעה את הסכנה האורבת למצרים מאחד מן הזכרים שבבני ישראל ('טלה'). את חלומו פותרים ראשי חרטומיו (יניס וימבריס אלה מוכרים לנו גם מהקשרים אחרים כשמותיהם של החרטומים שעמדו כנגד משה). כך משמש החלום כלי ספרותי המסייע גם לפתרון בעיה פרשנית העולה מקריאה בכתבי הקודש.

נסיים סקירה כללית זו בהבאת סיפור מעולמם של חכמים, אשר לחלום נודע בו תפקיד מרכזי, והפעם כמכשיר שבאמצעותו מתגלים לאדם דברים הנסתרים ממנו:

אגריפס המלך ביקש להקריב ביום אחד אלף עולות. שלח ואמר לכהן גדול: אל יקריב אדם היום חוץ ממני. בא עני אחד ובידו שתי תורים. אמר לכהן: הקרב את אלו. אמר לו: המלך ציווני ואמר לי – אל יקריב אדם היום חוץ ממני. אמר לו: אדוני כהן גדול, ארבעה אני צד בכל יום ואני מקריב שניים ומתפרנס משניים, אם אי אתה מקריבם אתה חותך פרנסתי. נטלם והקריבם. נראה לו לאגריפס בחלום: קרבן של עני קדמך. שלך ואמר לכהן גדול: לא כך צויתך – אל יקרב אדם היום חוץ ממני? אמר לו: אדוני המלך, בא עני אחד ובידו שתי תורים. אמר לי: הקרב את אלו. אמרתי לו: המלך ציווני – אל יקרב אדם היום חוץ ממני. אמר: ארבעה אני צד בכל יום ואני מקריב שניים ומתפרנס משניים, אם אי אתה מקריבם אתה חותך את פרנסתי – לא היה לי להקריבם? אמר לו: יפה עשית כל מה שעשית (ויקרא רבה ג ה).

מול גאוותו של המלך המבקש להקריב אלף עולות 'ביום אחד' עומד העני המקריב 'בכל יום' את הקורבן המינימלי, שני בני יונה. הכוהן הממלא את בקשת העני סבר, מן הסתם, שאיש לא יחוש בשני עופות זעירים הקרבים על מזבח העמוס בבני בקר גדולי ממדים. אך בשמים חשבו כי יש לגלות את אוזנו של המלך ולהודיעו כי 'קרבנו של עני קדמך', היינו, נתקבל ביתר רצון בעיני האלהים. החלום הוא שנבחר כמכשיר להודעת נסתרות אלה.

מתברר כי מגוונת היא התמונה העולה מטיפולם של חכמינו בחלום ובחלומות. והיא נעה בין 'חלומות השוא ידברו' (בעקבות זכריה י ב) לבין 'חלום אחד משישים לנבואה': בין 'אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו' לבין חלום הבא לספר לאדם דברים שאין הוא יכול להכירם או אף להעלותם על דעתו; בין 'הכל הולך אחר הפתרון' (או 'כל החלומות הולכים אחר הפה') לבין קטלוג של פתרונות קבועים לחלומות אשר אין לפותר כל שליטה עליהם אכן, התמונה מגוונת היא מאוד, כמוה כחלומות.

לסיכום הדברים ראוי לומר כי שלושה פתרו את החידה: רְעו של החולם, הקורא החייב לטוות גשר בין החלום לבין שברו, וגדעון, המוצא בחלום מדריך לפעולה. החלום אינו רק השיקוף של קורות העתיד, אלא גם יוצרם ומעצבם. שפעת האפשרויות לבאר את מילות החלום: 'צליל לחם שערים מתהפך [...]...' מעשירה את הקריאה ומעמיקה אותה, ואף מלמדת לנו כי, לפחות כאשר בחידות עסקינן, ריבוי המשמעויות אינו חיסרון כי אם יתרון, והוא לוז החידה.